

صاحب ذریعة از زبان استاد حائری

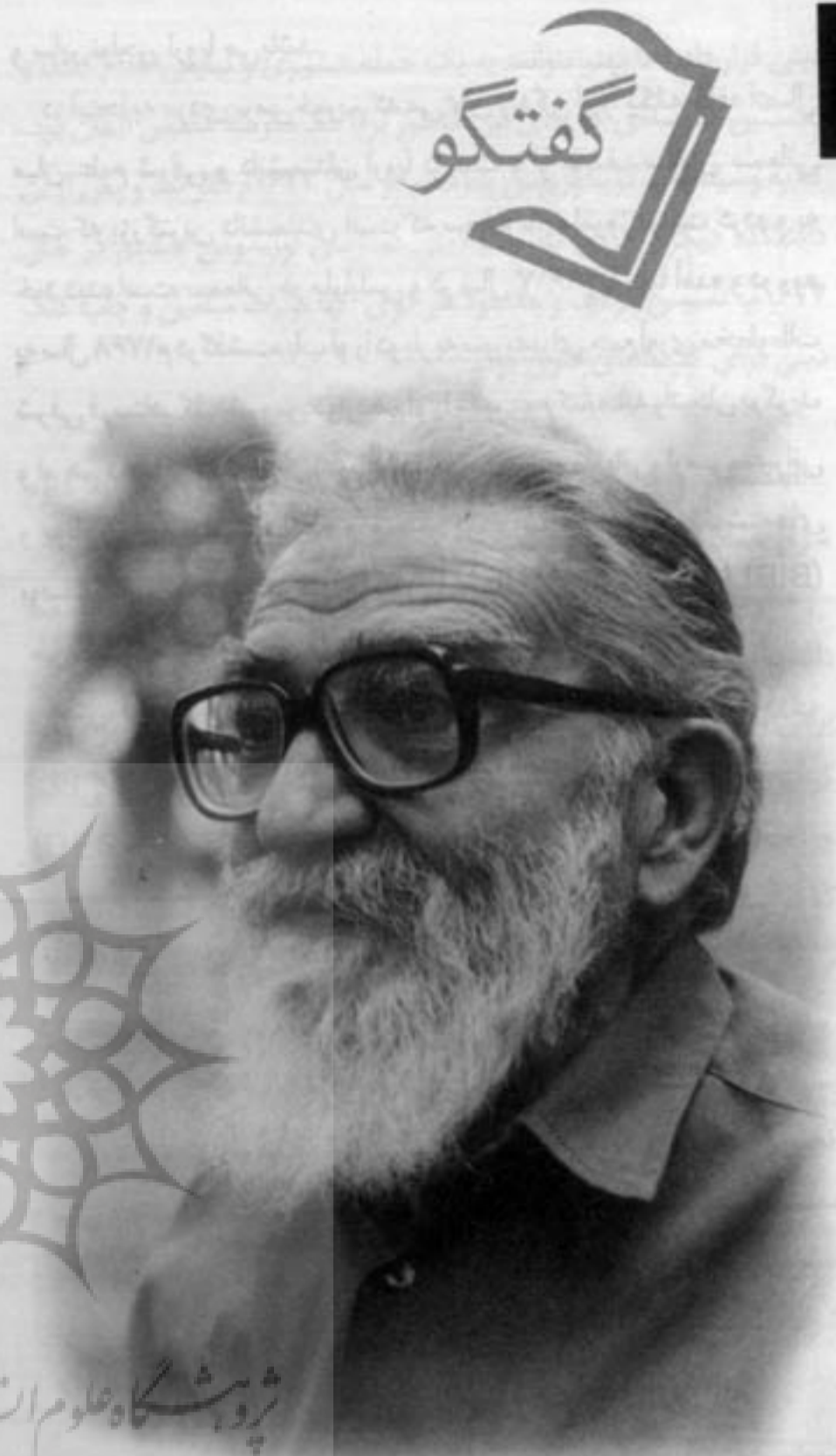
احسان الله شکراللهی طالقانی

■ با توجه به اینکه مقرر است امسال در آئین بزرگداشت حامیان نسخ خطی، از تلاشهای علمی مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی و فرزندانانشان مخصوصاً استاد احمد منزوی تجلیل به عمل آید، خدمت شمار رسیدیم تا پیرامون شخصیت و حیات علمی آن بزرگ با شما به گفتگو بنشینیم. اگر صلاح می دانید صحبت را با بیان جایگاه شیخ آقا بزرگ تهرانی در کتابشناسی معاصر آغاز بفرمائید.

○ بله، پس برای شروع خوب است که به داستان تألیف ذریعه بپردازیم، و اینکه چطور شد ایشان به فکر نوشتن ذریعه یا تدوین فهرست نام کتابهای شیعه افتاد. داستان از این قرار است که یکی از علمای اهل سنت بنام شیخ محمود آلوسی که در بغداد ساکن بود و به نظر می آید تضاد خاصی با شیعه داشت، یا بنا بر قول بعضی، جرجی زیدان نویسنده مسیحی مصری، اصرار ورزیده بود بر اینکه از شیعه آثار فرهنگی و علمی جز اندکی در دست نیست و اگر بوده در تصاریف روزگار از دست رفته است. به بیان دیگر در میان پیروان شیعه نه عالمی بود و نه علمی، نه مؤلفی و نه تألیفی و اگر عالمی در میان شیعه بوده اثری از او در دست نیست.

در این زمان (اواخر قرن ۱۳ هجری) دو نفر عالم معاصر از دانشمندان برجسته شیعه یکی مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی و دیگر مرحوم سید حسن صدر عاملی (از خاندان صدرالدین عاملی معروف به صدر اصفهانی) به فکر کاری در این زمینه افتادند. سید حسن صدر کتابی نوشت با عنوان: «تأسیس الشیعه الکرام لفنون الاسلام». مرحوم صدر در این کتاب با مستندات تاریخی ثابت کرد که در بسیاری از علوم اسلامی، علماء شیعه مبتکر و نخستین تدوین کننده بودند. به زبان دیگر، همچنان که از نام آن برمی آید آغازکنندگان را معرفی می کند، و طبعاً در آن بسیاری از علمای شیعه و تألیفات آنان نام برده شده است.

اما علامه شیخ آقا بزرگ قسمت دیگری از کار را بر عهده گرفت. وی تألیفات شیعه را با ذکر دقیق انتساب به مؤلفین به بهترین صورت جمع و تدوین کرد. در واقع مرحوم سید حسن صدر و مرحوم شیخ آقا بزرگ هر دو مشغول کار شدند و هر یک وظیفه‌ای را که بر عهده گرفتند به شایستگی به

۱۸
پیشانی

جستار گشایی

هفتم آبان ماه سال ۱۳۸۲ توفیق گفتگویی دیگر با جناب

استاد عبدالحسین حائری دست داد. بعد از اینکه دوران نقاهت یک جراحی بزرگ را به سلامتی پشت سر گذاشتند و بار دیگر با حضور بانشاطشان کتابخانه مجلس را لطف و صفا دادند و چون همیشه بر رونق و طراوت آن افزودند. موضوع سخن کاملاً مورد علاقه ایشان بود به همین دلیل باب گفتگو به سرعت گشوده شد و اینک متن این مصاحبه در پیش روی شماست. ضمن تشکر از استاد که انجام این مصاحبه را پذیرفتند توجه علاقمندان را به این پرسش و پاسخ جلب می کنم.

انجام رساندند و هر دو تن در کارشان بسیار موفق بودند. اما قرن‌ها پس از ابوالعباس نجاشی و شیخ طوسی که آثارشان ویژه مؤلفات شیعه است با اینکه کشف الحجب و الاستار توسط کننوری در قرن ۱۳ تألیف شد اما آنقدر مختصر بود که می‌توان گفت شیخ آقا بزرگ اولین کسی است که فهرستی عظیم از تألیفات علما و راویان شیعه تألیف کرد. در کتب رجال هم به اسامی بسیاری از آثار تألیفی برمی‌خوریم اما شیخ آقا بزرگ نخستین کسی است که دست به تألیف کتابی بزرگ درباره مؤلفات شیعه زد، آنهم با استناد دقیق به مؤلفان آنها و با تحقیق روی شخصیت ایشان، اسامی تألیفات آنها را آورده و درباره کتابها و مؤلفات بذکر نکته‌هایی پرداخته است که از نظر کتاب‌شناسی راهنمایی ارزنده است. البته در این بیست و پنج جلد که در بیست و هشت مجلد منتشر شده معرفی همه آثار یکدست نیست. علامه شیخ آقا بزرگ در بعضی از موارد علاوه بر کتابشناسی حتی به نسخه‌شناسی هم پرداخته که بسیار جالب است و غیر از موارد معدودی که احياناً اشتباهی در آن راه پیدا کرده آثار را با استناد به نسخه‌های آن شناسایی کرده که کار بسیار ارزشمندی است، و کاری است پایه‌ای که برای نخستین بار در جهان شیعه انجام شده است. البته خیلی از کتابها بعد از الذریعه شناسایی شدند و به همین خاطر هم یک جلد مستدرک بر ذریعه را خود مرحوم شیخ آقا بزرگ نوشته، اما غیر از آثاری که در مستدرک تألیف ایشان آمده آثار فراوان دیگری هم از تألیفات علما هست که لازم است به عنوان مستدرک ذریعه معرفی شود.

■ مرحوم شیخ آقا بزرگ ذیلی هم به کشف الظنون حاج خلیفه نوشته‌اند اگر ممکن است راجع به آن هم توضیحی ارائه بفرمائید.

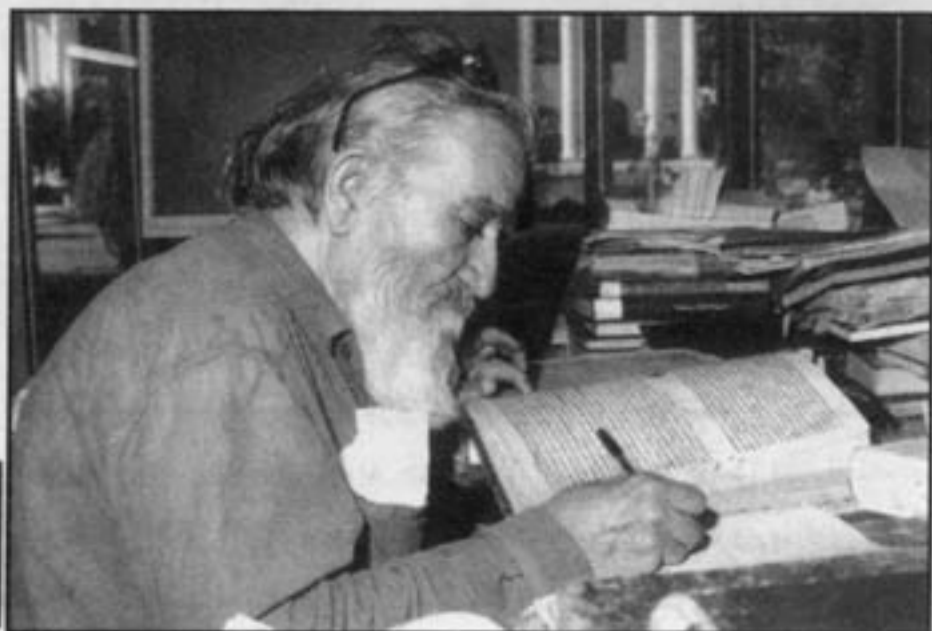
○ بله. ایشان در یادداشت‌هایش که در پایان جلد دوم هدیه العارفين فی اسامی المؤلفين (ترجمه مؤلفان کشف الظنون) چاپ شده است می‌گوید «بعد از آنکه چاپ استانبول کشف الظنون منتشر شده من شروع کردم به نوشتن حاشیه بر آن» این حواشی که به آن اشاره شده است در ذیل جلد دو هدیه العارفين به چاپ رسید. مشتمل بر اطلاعات ارزنده و البته برخی از آن یادداشتها نیاز به ویرایش و اصلاح و تغییر دارد که ظاهراً خود ایشان فرصت این کار را پیدا نکرد، امیدوارم به دست یکی از فرزندان فاضل، و یا یکی از ارادتمندان ایشان انجام گردد.

■ کارهایی که مرحوم شیخ آقا بزرگ انجام دادند کارهای بسیار بزرگی است که لازم است ادامه و استمرار داشته باشد. به نظر شما اگر بنا باشد آثار ایشان تجدید چاپ شود و ادامه پیدا کند به چه نحوی باید این کار انجام بشود؟

○ بله. سالهاست که این مسئله مطرح است و قطعی است که تعداد زیادی کتاب متعلق به شیعه در الذریعه نیامده است. مرحوم آقا سید عبدالعزیز طباطبایی خودش به من گفت که حدود دوازده هزار نام کتاب جمع‌آوری کرده که در ذریعه نیست. دیگرانی هم هستند که به این کار پرداخته‌اند، مرحوم دکتر معین (ریاست لغتنامه دهخدا) هم سفارش کرده بود که اگر به نام کتابی برخوردیم که در ذریعه نیامده، در حاشیه ذریعه متعلق به لغتنامه دهخدا آن را ضبط کنیم. خود من هم در نسخه ذریعه‌ای که در خانه از آن

استفاده می‌کنم و نیز نسخه‌ای که در کتابخانه به آن مراجعه دارم کتابهای زیادی را نوشته‌ام که مورد استفاده مرحوم محقق طباطبایی قرار گرفت. عقیده بر این بوده که برای حفظ عظمت و حرمت کار بزرگی که صاحب ذریعه انجام داده نباید کاری کرد که این اثر درجه دوم حساب بشود. من هم طرفدار این فکر هستم، هنوز خیلی زود است که ما بخواهیم اثر دیگری را جایگزین ذریعه بکنیم و باید تا مدتی دیگر همچون اکنون ذریعه مرجع درجه اول محققان باشد و نباید کاری کرد که نام ذریعه در نام کتابی دیگر مستهلک شود. بنابراین بخاطر زحمات طاقت‌فرسای که ایشان کشیده و رنج فراوانی را برای انجام این کار تحمل کرده نباید اجازه بدهیم که نام ذریعه مستهلک شود. مرحوم شیخ آقا بزرگ برای انجام کار ذریعه به کتابخانه‌های فراوانی مراجعه کرد و بخاطر همین مراجعه‌ها با صاحبان آن مجموعه‌ها که افراد زیادی بودند آشنا شد.

ایشان حتی به مجموعه‌دارانی که مجموعه خود را در اختیار کسی قرار نمی‌دادند یا کسی را به کتابخانه خود راه نمی‌دادند مراجعه کرد و از کتابهای آنها برای تکمیل کارش استفاده کرد. از جمله مرحوم محیط طباطبایی که ایشان را پذیرفت و چندین شبانه‌روز در منزل محیط طباطبایی کتابهای وی را بررسی می‌کرد، یا مثلاً در منزل سید نصرالله تقوی ماند تا کارش را انجام داد. تنها کتابخانه‌ای که تعجب می‌کردم از اینکه چرا مرحوم شیخ آقا بزرگ از نسخه‌های آن یاد نمی‌کند، کتابهای خاندان معزی است در دزفول که در اختیار شیخ محمدرضا معزی بود وی یکی از علمای بزرگ خوزستان و شخصیت‌های معروف اوائل قرن چهارده هجری شمسی بود که مرجع بود و کتابخانه عظیمی داشت که از چند نسل پیش جمع‌آوری شده بود و آن کتابخانه در سال‌های اخیر در نزد فرزند ایشان مرحوم آقای حاج شیخ کاظم معزی که از فضلا و طلاب قم بود و با این جانب دوستی داشت حفظ می‌شد؛ و دختر ایشان خانم معزی که دکترای تاریخ‌اند و اکنون در دانشگاه مشهد تدریس می‌کنند آن کتابخانه را به کتابخانه مجلس اهدا کردند. این مجموعه به کتابخانه مجلس رسید و این بنده مشغول بررسی آنها شدم و دریافتم که تعدادی از نسخه‌های این مجموعه در ذریعه یاد نشده است و برای من معلوم شد که مرحوم شیخ آقا بزرگ این مجموعه را ندیده است. این واقعاً برای من باعث تعجب بود. با اینکه ایشان با آقا شیخ محمدرضا معزی

آشنا بود چه چیزی باعث شد که کتابخانه ایشان را ندیده، و نمی‌توانم توجیهی برایش تصور کنم، با فرزندانش مرحوم شیخ آقا بزرگ هم که دوستان عزیز من هستند تاکنون در این باره صحبت نکردم اما شاید آن کتابها، در نوبت بازدید ایشان قرار داشت و هنوز فرصت این کار دست نداده بود، شاید آقای دکتر منزوی یا آقای احمد منزوی در این مورد اطلاعات دقیق‌تری داشته باشند. به هر حال به خاطر حفظ جایگاه ذریعه باید ترتیبی داد که با تهیه مستدرک به نام و اعتبار ذریعه لطمه‌ای وارد نیاید. باید به فکر تکمیل آن بود، اما به هر حال مسلم آنست که آثار فراوانی از شیعه در دست است و در ذریعه معرفی نشده است. باید به نوعی عمل کرد که ذریعه همچنان به عنوان مدرک درجه اول باقی بماند. و این آثار هم لازم است به جهان و جامعه فرهنگی معرفی گردد.

■ هم مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی و هم آقای احمد منزوی، کارهایی که در زمینه کتابشناسی انجام دادند هر کدام تخصصی دارد؛ ذریعه مخصوص کتب شیعه است، فهرست نسخه‌های خطی فارسی فهرستگان نسخه‌های خطی به زبان فارسی است و فهرستواره کتابهای فارسی کتابشناسی متونی است که به زبان فارسی تألیف شده‌اند، اعم از چاپی و خطی؛ نظر شما راجع به کتابشناسی جامع و بزرگی که همه متون ما اعم از آثار شیعه و سنی، فارسی و عربی، چاپی و خطی را دربر بگیرد، چیست؟

○ این کار خیلی مهم است و البته بسیار بزرگ و مفید. این همان کاری است که قبلاً آقای برازش تصمیم داشت انجام بدهد و الان آقای گلپاز با استفاده از کامپیوتر در حال انجام آن است. این کار اگر انجام بشود خیلی مهم است اما تاکنون کسی از عهده آن برنیامده، عده‌ای بخشهایی از این کار را با یاری کامپیوتر شروع کردند اما نتوانستند کار را به اتمام برسانند؛ مثلاً آقای سید محمدباقر حجتی کار را در مورد علوم قرآنی شروع کرد و چند جلد درباره آثار عربی به چاپ رسانید. کتابهای فارسی را هم که آقای منزوی شروع کردند که هنوز ادامه دارد. قبلاً هم مرحوم استوری در انگلستان این کار را انجام داده بود، که ناتمام است. و اکنون گویا به وسیله آقای برگل در روسیه ادامه دارد. به هر حال این کار تا بحال به انجام نرسیده است. و امید است روزی به انجام برسد. البته کشف الظنون حاج خلیفه که در اواخر قرن ده و اوایل قرن یازده تألیف شده و کتاب مهمی است، هم شامل آثار شیعه می‌شود و هم آثار سنی و فهرست نسخ هم نیست؛ فهرست اسامی کتابهاست. حالا این کاری که شما پیشنهاد می‌کنید فهرستی است که برای همه کتابها اعم از چاپی و خطی و فارسی و عربی و شیعه و سنی کار خیلی مهمی است و باید گروهی دست به کار آن شوند و از قدرت کامپیوتر استفاده کنند تا این کار عملی بشود.

■ سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد چند سالی است که موسسه‌ای بنام موسسه نمایه‌ساز را به خدمت گرفته تا این کار را در رابطه به نسخه‌های خطی انجام بدهد، مسئولیت اداره این موسسه هم با آقای ناصر گلپاز است، متنها به نظر می‌آید لازم است سرعت بیشتری به این کار بدهند

و باید امکانات بیشتری برای انجام سریعتر این طرح به خدمت گرفته شود. نظر شما در این مورد چیست؟

○ بله درست است. واقع امر این است که زمانی که آقای احمد منزوی هم شروع کردند به انجام کار «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» من به ایشان گفتم که کار نواقصی خواهد داشت، البته ایشان زحمات زیادی کشید و کار ارزشمندی انجام داد اما من به ایشان همان وقت گفتم بر این کار دو ایراد وارد است: «اولاً چون شما از روی فهرست‌های دیگر اطلاعات را جمع‌آوری می‌کنید، اشکالات آن فهرست‌ها در فهرست شما هم راه پیدا می‌کند و از آنجا سرایت می‌کند به کتاب‌های تحقیقی، که همانطور هم شد. خیلی از کتابها که از آن استفاده کردند از جمله ذریعه و استوری اشکالاتی داشت که به فهرست ایشان راه پیدا کرد. طبعاً من به ایشان اصرار کردم که به این مسئله توجه کنند و چند سالی قرار بدهند برای این که با همکاری گروهی آشنا، فهرستها را بررسی کنند و اطلاعات دقیق‌تر و حقیقی‌تر را وارد فهرست خود بکنند. البته ایشان مخالفت کرد و گفت در شرایط فعلی نمی‌شود و راست هم می‌گفت، در آن زمان حتماً نمی‌شد این کار را کرد. همین حرف را اتفاقاً من به آقای برازش هم زدم. البته آقای برازش می‌خواست اول تمام فهرست دنیا را تهیه بکند که ظاهراً این کار را کرد و بعد می‌خواست شروع بکند به یکی کردن اطلاعات آنها که در این رابطه به ایشان نظرم را گفتم که اول عده‌ای را مأمور بررسی صحت و سقم اطلاعات فهرستها کند و فهرست‌های با اطلاعات اصلاح شده را مورد استفاده قرار بدهد. خود من هم اعلام کردم بدون هیچ توقع و انتظاری حاضرم همکاری و نظارت کنم روی این کار، اتفاقاً ایشان هم گفت که این کار عملی نیست و نمی‌شود.

■ جناب استاد گمان می‌کنم اگر آن معهد المخطوطاتی که شما پیشنهاد تأسیسش را چند بار مطرح فرمودید بوجود بیاید از طریق آن مرکز می‌توان با جمع‌آوری تصاویر نسخ خطی از سراسر دنیا، دیگر نگران درستی یا نادرستی فهرست‌های ناسیبه و با در اختیار داشتن تصاویر نسخ و دسترسی آسان به آنها نیاز محققان به راحتی برطرف شود. ضمن آن که می‌توان آن فهرستگان بزرگ مورد نظر را اصلاح کرد.

○ البته اول باید آن فهرستگان بوجود بیاید تا بعد بتوان به اصلاح اطلاعات آن پرداخت. خوب این کار خیلی عظیمی است و حتی با کمک کامپیوتر کار یک نفر نیست، و به هر حال این کار، یک گروه جدی و آشنا می‌خواهد، گروهی که آشنا به کتاب و نسخه باشد و گروهی که افراد آن خیلی پیگیر باشند. نمی‌دانم کسانی که الان دست‌اندرکار چنین کاری هستند تا چه حد جدی هستند، به هر حال با یک نفر کاری از پیش نمی‌رود.

■ جناب استاد آیا در این زمینه توصیه‌ای به مدیران مراکز فرهنگی و کتابخانه‌های بزرگ کشور دارید؟

○ بله من در درجه اول آرزویم و بعد خواهش من این است که آن «معهد المخطوطات» که محلی برای جمع‌آوری میکروفیلم یا تصویر نسخه‌های خطی از سراسر جهان است را راه اندازی بکنیم. یعنی با

تمام کشورهای جهان که کتاب خطی دارند ارتباط برقرار بکنیم، بعد به صورت مبادله یا خرید یا هر شکل ممکن دیگر تصاویر همه نسخه‌های خطی را بیاوریم اینجا و یک مرکز میکروفیلم درست کنیم تا عده‌ای بیابند و بصورت صمیمی در آن مشغول به کار شوند. وقتی که تصویر تمام نسخ جهان اعم از هند و ترکیه و انگلستان و امریکا و همه نقاط دیگر را تهیه کردیم، این می‌شود یک کار اساسی.

نمی‌دانم این آرزو عملی هست یا نه، اما می‌دانم این کار اگر بشود، کار کاملی است، و معتقدم اگر عملی باشد فقط توسط جمهوری اسلامی عملی است؛ چون هیچ دولت دیگری شأنیت و قدرت این کار را ندارد، و من فکر می‌کنم اگر جمهوری اسلامی این کار را بکند اثر بسیار جاویدانی از خود بجا خواهد گذاشت. به هر حال این قدم اول است پس از تأسیس این مرکز می‌توان قدم‌های بعدی را برداشت.

■ جناب استاد. خانواده محترم مرحوم شیخ آقابزرگ کار بسیار ارزشمندی انجام دادند و آن این که نسخه‌های دست نوشته باقی مانده از تالیفات مرحوم پدرشان اعم از چاپ شده یا نشده را به کتابخانه مجلس منتقل کردند. لطفاً راجع به این اقدام توضیحاتی بفرمائید.

○ بله، این کار بوسیله من انجام شد و با موافقت حاج آقای ابهری. بیست و پنج جلد کتاب که ظاهراً گفته شده همه کتابها همین‌ها بود؛ اعم از نسخه‌های اصل ذریعه و طبقات. غیر از اینها از جمله بهترین و مهم‌ترین نسخه‌های دست نوشته مرحوم شیخ آقا بزرگ که به کتابخانه منتقل شد یکی سفرنامه ایشان است و دیگری جنگ بسیار پرفایده‌ای است که مطالب تاریخی ارزشمندی در آن درج شده است. من الان دقیقاً یادم نیست که این کتابها چند جلد است اما می‌دانم که بسیار مهم است یکی دیگر از کتاب‌های مهم ایشان ترجمه کتاب مدنیت و اسلام است که امیدوارم کتابخانه هر چه زودتر موفق به انتشار این آثار بشود.

■ نظر شما راجع به ترجمه آثار شیخ آقا بزرگ به فارسی چیست؟

○ من عقیده‌ای به ترجمه آثار شیخ آقابزرگ به فارسی ندارم، برای این که این کار وقت زیادی می‌گیرد و به اندازه وقتی که می‌گیرد لازم و ضروری نیست. چون آنها که به این اطلاعات نیاز دارند به اندازه‌ای که بتوانند از این آثار استفاده کنند عربی می‌دانند و می‌توانند آنها را بفهمند، مگر برخی دقایق که چندان زیاد نیست. من کلاً مصلحت نمی‌دانم کتاب‌هایی مثل فهارس، طبقات و سایر آثاری که چنین اطلاع‌رسانی‌هایی در آن است از عربی به فارسی ترجمه شود؛ چون وقت زیادی می‌گیرد و ضرورت چندان ندارد. همه کسانی که اهل استفاده از این دست اطلاعات هستند به اندازه‌ای که بتوانند از این منابع استفاده کنند عربی می‌دانند، حالا اگر صحیح هم نتوانند بخوانند، مفهوم را می‌توانند بفهمند. بنابراین ترجمه آثاری چون ذریعه و طبقات چندان ضرورتی ندارد.

■ فهرست نسخه‌های خطی فارسی که آقای احمد منزوی پیش از انقلاب اقدام به انجام آن کردند ظاهراً به اتمام نرسید. شما فکر می‌کنید با توجه به طرحی که در وزارت ارشاد در دست انجام است آیا هنوز ضرورتی برای

ادامه و تکمیل آن فهرست وجود دارد یا خیر؟

○ اگر منظور شما طرحی است که آقای گلباز در حال انجام آن هستند، بله. دیگر محلی برای پرداختن به ادامه فهرست نسخه‌های خطی فارسی نیست، البته در فهرست آقای منزوی مثل فهرست آقای استوری نکته خاصی بکار رفته، یعنی در فهرست استوری معرفی اشخاص به ترتیب تاریخ انجام می‌شود و بعد آثار آنها ذکر می‌شود؛ از قدیمی‌ترین آثار هم شروع می‌کند، آقای منزوی هم تقریباً همین کار را کرده‌اند. اما نمی‌دانم آقای گلباز چنین ترتیبی را مدنظر دارند یا نه. به هر حال کار آقای منزوی کار خوب و ناقصی است اگر به هر شکل بشود به کار کاملی دسترسی پیدا کرد خیلی خوب است.

■ جناب استاد در پایان این مصاحبه اگر توصیه‌ای به مسئولین فرهنگی کشور دارید در مورد فراهم‌آوری، نگهداری، مرمت، تصحیح و انتشار و در یک کلام احیاء نسخ خطی، لطفاً بفرمائید.

○ بله. من الان بیشتر در مورد جمع‌آوری نسخ خطی فکر می‌کنم، اما خیلی مهم است که اگر ما نتوانستیم نسخه‌ها یا فیلم آنها را جمع‌آوری کنیم بتوانیم خوب از آنها نگهداری کنیم. عمر فیلمها ابدی نیست و هر چند سال یکبار باید این فیلمها تجدید شود و نیاز به کار دائم دارد. این کار کوچکی نیست. استفاده از این فیلمها هم نیاز به نظارت دارد. اما در مورد تصحیح باید عرض کنم متون هر چند هم احساس شود که امروز کاربردی ندارد، برای تخلیخ و جاویدان کردن آنها باید چاپ شود، حتی اگر استفاده‌ای نداشته باشد، به هر حال این متون، تاریخ علم ما هستند و نباید اجازه بدهیم که از بین بروند. کتاب وقتی متعلق به قدمای مسلمانان بود چه ترک چه عرب و چه فارس، مخصوصاً آثار مربوط به علمای ایرانی، حتماً حداقل یکبار باید چاپ بشود. این مسئله خیلی برای من مهم است و نمی‌دانم کی ممکن است این کار شروع شود و نمی‌دانم آیا گوش شنوایی برای شنیدن این حرفها وجود دارد یا نه، و اینکه می‌دانند این کار چقدر اهمیت دارد یا نه؟ آقای برازش که داشت بصورت زیربنایی این مسئله را پیگیری می‌کرد نمی‌دانم چرا کار را رها کرد و رفت. ایشان کتابشناسی فهارس خطی را نوشت که سه بار هم چاپ شد و در هر چاپ تکمیل‌تر شد. برای ما هم آوردند اما الان نمی‌دانم کجاست. چند بار نمایشگاه تشکیل دادند و هر بار فهرستهای جدیدی که دستشان می‌رسید را در آن کتابشناسی وارد می‌کردند، و دفعه سوم که این کتاب چاپ شد نسخه نسبتاً کامل شده بود.

■ جناب استاد بسیار سپاسگزاریم که انجام این مصاحبه را پذیرفتید. و خیلی خوشحالیم که نقطه نظرات شما را در مورد فعالیت‌های علمی خانواده کتابشناس بزرگ شیخ آقا بزرگ تهرانی و مسائل کلی نسخ خطی شنیدیم. انشاءالله این دیدگاه‌های ارزشمند مورد توجه مسئولین فرهنگی و دست‌اندرکاران نسخ خطی خواهد بود و مجموع تلاشهای این وادی منجر به این خواهد شد که میراث گرانبگ پیشینیان ما حفظ شود و در حافظه تاریخ باقی بماند.

○ انشاءالله.